

1. Előzmények: az 1848-as áprilisi törvények

Az e tanulmány címében jelzett választójogi dilemmák origója az 1848-ban népképviseleti alapra helyezett országgyűlési és helyhatósági választójogi rendszer kialakulása volt. Az áprilisi törvényekkel megszűnt a korábbi rendi képviselet, de a népképviseleti választásra való áttérés természetesen már 1848-ban sem volt vitáktól mentes folyamat. 1848-ban csupán két pontban nem volt nézetkülönbség: szinte egyöntetű volt az általános választójog bevezetésének az elutasítása, és abban is egyetértés uralkodott, hogy a felsőfokú végzettségűek, anyagi helyzetüktől függetlenül, választójoghoz jussanak. A leginkább éles vita két kérdés körül forgott ekkor. Az egyik kérdés a – széleskörűen elfogadott – választójogi cenzus mértéke, a másik pedig a cenzus szintjét el nem érő, de addig választójoggal rendelkezők kiváltságainak megőrzése volt. Végül mindkét kérdésben sikerült konszenzusra jutni az utolsó rendi országgyűlésen, a „régijogon” választók kategóriáját Kossuthnak sikerült a törvénszövegbe juttatnia, elsősorban azért, hogy a kisnemesi tömegek választójogának fenntartásával megőrizze a nemesség vezető pozícióit az új, népképviseleti országgyűlésben is.¹

Az áprilisi törvények közül az 1848. évi V. törvénycikk² az országgyűlés, az 1848. évi XXIII. törvénycikk³ a szabad királyi városok, így Pest és Buda képviselő-testületeinek megválasztásáról rendelkezett. Óbuda ekkor, mezőváros lévén, a községi választójog alapján választott képviselő-testületet, de ezzel itt most nem foglalkozok részletesebben. Országgyűlési választójoggal rendelkezők az 1848. évi V. törvénycikk szerint a már említett „régijog”-gal rendelkezők mellett az ország „mindazon bennszülett, vagy honosított, legalább 20 éves, és sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyíték alatt nem levő lakosai, a nőket kivéve”, akik szabad királyi városokban vagy rendezett tanácsú községekben 300 ezüst forint értékű házat vagy földet, más községekben pedig legalább negyed úrbéri telket kizárólagosan, illetve házastársukkal vagy kiskorú gyermekeikkel birtokolnak, vagy saját műhellyel, kereskedési teleppel, gyárral vagy legalább egy segéddel rendelkező kézművesek, gyárosok vagy kereskedők, ezeken túlmenően azok, akiknek földbirtokukból vagy tőkéjükből évi 100 ezüst forint értékű jövedelmük van, avagy „jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók”.⁴ A régi jog és az értelmi cenzus szabályozásával a főrendek választójogi jogát is egyetértéssel – bár az ő javaslatukra kerültek be az utóbbi kategóriába a segédlelkészek, illetve az a kitétel is, hogy az értelmi cenzus csak abban a választókerületben érvényesíthető, amelyben a választó állandó lakása van. A főrendek a jövedelmi cenzus esetében sikertelenül javasolták azt, hogy a negyed úrbéri telek helyett legalább

Gerhard Péter*

Választójogi dilemmák a fővárosban Budapest egyesítésének idején

fél úrbéri telek legyen a küszöb (ők ezt azzal indokolták, hogy az alacsonyabb cenzus a nemzetiségeknek kedvez), azt viszont elérték, hogy a 100 ezüst forint jövedelem saját földbirtokból vagy tőkéből, tehát nem bérjövdelemből elérendő összeg legyen.⁵ Választójoghoz mindemellett csak a valamelyik bevett felekezethez tartozók juthattak, így egyelőre például az izraeliták ki voltak zárva a politikai jogokból.⁶

Az 1848. évi XXIII. törvénycikk 6. §-ának a szabad királyi városok helyhatósági választójogát megállapító rendelkezései több ponton eltértek az országgyűléstől. Egyrészt nem kellett bennszülettnek vagy honosítottnak lenni, viszont ennek kiváltására a kézművesek, kereskedők, iparosok és az értelmi cenzus hatálya alá esők számára legalább egy, a jövedelmi cenzus érintettjei számára pedig két év helyben lakást írtak elő. Az értelmi cenzusból itt kivették a gyógyszerészeket, lelkészeket, segédlelkészeket, községi jegyzőket és iskolatanítókat, és a többiek számára – településméret alapján – további egy, a házbérfizetés mértékén alapuló küszöböt is előírtak. Buda a nagyváros kategóriába került, itt 80 pengő forint házbér fizetése, míg az önálló kategóriát alkotó Pest esetében 100 pengő forint házbér fizetése lett az elvárás. A kevésbé nagylelkű főrendek egyébként itt a nagyváros kategóriában 100, Pest esetében 200 pengő forint házbér fizetésénél húzták volna meg a határt.⁷

Az önálló ipar, illetve kereskedelem helyhatósági választójogi kategóriájában nem volt lényegi eltérés az országgyűlési választójoghoz képest, leszámítva azt, hogy ez a törvénszöveg bejegyzett kereskedőket említ. A jövedelmi cenzust is településméret szerint határozták meg, Buda és Pest esetében jóval magasabban, mint az országgyűlési választójog esetében: Budán legalább 1000, Pesten legalább 2000 pengő forint értékű ingatlant, jövedelem esetében Budán legalább 600, Pesten legalább 800 pengő forintot kellett kimutatni. Az ingatlant ráadásul legalább egy éve kellett birtokolni, kivéve az örökség útján szerzett tulajdont. Könnyebbég volt viszont, hogy ebben az esetben a jövedelemin cenzusba beleszámított a kereset, tehát a bérjövdelem is. Mindemellett itt szintén megmaradt a választójoga mindazoknak, akiknek a rendi korszakban is volt, ez ebben az esetben a polgárjoggal rendelkezőket je-

* Gerhard Péter PhD, főlevéltáros, osztályvezető, Budapest Főváros Levéltára

lentette – de például a polgárjoggal nem rendelkező, de Budán vagy Pesten élő nemesekre nem vonatkozott, hiszen nekik korábban sem volt helyhatósági választójoguk.

A passzív választójogban, azaz a választhatóságban is volt eltérés: országgyűlési képviselővé válhatott minden 24. évét betöltött, a törvényhozási nyelv, azaz a magyar nyelv – közelebből nem részletezett mértékű – ismeretével rendelkező választó, míg ideiglenesen a szabad királyi városi képviselő-testületek tagjává a város minden megtelepedett, valamely bevett felekezethez tartozó – akár aktív választójoggal nem is rendelkező – lakosa megválasztható lett.⁸

Összegezve tehát, mindkét típusú választójogot az 1848-as törvények alapján csak atyai, gyámi, gazdai hatalom alatt nem álló felnőtt férfiak szerezhettek – a dualizmus végéig nem terjedt ki másokra sem az országgyűlési, sem a helyhatósági választójog. Az országgyűlési választójognál elvárás volt a honosság is, ami a helyhatóságánál nem, viszont alacsonyabb volt a vagyoni és a jövedelmi cenzus Buda és különösen Pest esetében, mint a helyhatósági választók esetében.

Az értelmi cenzus körüli bizonytalanságot egyébként jól illusztrálja a Nemzeti Színház művészeinek folyamodványa, amelyet Pest város közgyűléséhez nyújtottak be abból az okból, hogy rájuk is vonatkozzon a szabad királyi városokról szóló törvényben megállapított értelmi cenzus, mivel ők is egy országos intézet művészei. A közgyűlés beadványuk kapcsán úgy értelmezte a törvényt, hogy mivel Magyarországon nincs művészeti akadémia, annak „akadémiai művészek” kitétele alatt az „nem érthetett más”, mint a nemzeti színészet, köztük a Nemzeti Színház tagjait, így amennyiben az egy év helyben lakás és a 100 forint házbér követelményeit is teljesítették, elismerték választójogukat.⁹

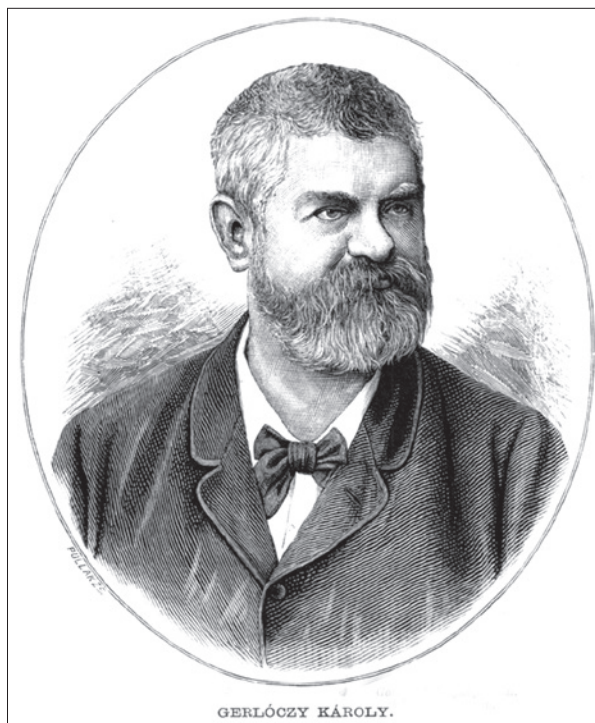
2. A kiegyezés után

Az 1848. évi, bevallottan ideiglenes választójogi intézkedések végül hosszan érvényben maradtak. Az országgyűlési választójog szabályozása Budapest egyesítéséig változatlan maradt, mivel azt csak az 1874. évi XXXIII. törvénycikk szűkítette – leszámítva az izraeliták (az izraelita vallásnak bevett vallással nyilvánítása nélküli) politikai emancipációját elrendelő választójog-kiterjesztést.¹⁰ A köztörvényhatóságokról ugyan már 1870-ben megszületett a választójogot is érintő szabályozás,¹¹ de mivel e

törvény megalkotásakor már tervben volt Buda, Pest és Óbuda egyesítése,¹² és az új főváros helyzetét külön törvényben kívánták szabályozni, a Budapest helyhatóságának véglegesnek szánt választójogi szabályozás még ekkor sem született meg, azaz itt a választójog körüli probléma tovább folytatódott.

Azzal összefüggésben viszont, hogy törvényi szinten késett a szabályozás, a választójog újragondolása kapcsán időközben számos tervezet, javaslat született meg. Az egyesülés előtt álló városok közül elsősorban Pest polgárait foglalkoztatta a kérdés.

A tisztújítás esedékességének közeledtével Gerlóczy Károly pesti tanácsnok 1869. október 31-én nyújtotta be a pesti törvényhatósági szervezet megállapítására kiküldött bizottsághoz törvénytervezetet Pest törvényhatóságának újjászervezéséről, amelyben helyhatósági választójogot javasolt minden magyar állampolgárságú, önjogosult (tehát gyámi, gazdai hatalom alatt nem álló) legalább két éve helyben lakó férfinak, aki legalább évi 10 forint állami egyenes adó fizetésével részt vesz a közadózásban, kivéve a büntetőeljárás alatt állókat, a két éven belül büntetett előéletűeket és az adóhátralékosokat. Ez a javaslat a korábbinál jóval nagyobb csoportokat juttatott volna választójoghoz, elsősorban a

Gerlóczy Károly (1835–1900)¹⁷

gazdai hatalom alatt állók kizárásának megszüntetése és az alacsony cenzus révén, de például a munkásság választójoghoz jutását ez a tervezet sem tette volna lehetővé.¹³ A javaslat passzív választójogot a választóknak tervezett adni, oly módon, hogy minden 1000 lakosra jutott volna egy képviselő, őket kerületenként kellett volna titkos szavazással megválasztani úgy, hogy minden kerület annyi képviselőt adott volna, ahány 1000 lakosa van.¹⁴ Pest közgyűlése 1870. január 5-én Seregi Józsa képviselő indítványára döntött egy, a törvényhatósági választásokat rendező törvény mielőbbi meghozatalát az országgyűlésnél sürgető feliratról.¹⁵ A felirat január 12-ére készült el.¹⁶

Ezt követően a pesti közgyűlés még hónapokon keresztül vitázott Gerlóczy javaslatáról, elsősorban a tisztviselők közvetett és élethossziglan tartó választása kapcsán. Gerlóczy ugyanis, a modernizálódó adminisztráció igényeinek megfelelően, a korábbi, hosszadalmas választási procedúrák helyett a főpolgármesteri tisztség kivételével minden tisztviselő – ráadásul élethossziglan – kijelölését a választók helyett a közgyűlési tagok kezébe kívánta helyezni.¹⁸ A vita során a választójog kérdését egyedül az Egyenlőségi Kör bolygatta, értetlenségét fejezve ki afelett, hogy mi is indokolná az eltérő választójogi szabályozást az ország-

gyűlési és a helyhatósági választásokon.¹⁹ A vita végére a közgyűlés mégis lényegében Gerlóczy eredeti javaslatát fogadta el, a tiszttviselők közvetett választásával együtt, a választójog terén azzal az apró pontosítással, hogy a büntetőeljárás alatt állókat és a büntetésüket már letöltött elítélteket is választójogosultnak javasolták.²⁰ A törvényjavaslatot a pesti közgyűlés 1870. március 17-én terjesztette fel,²¹ de hiába vitáztak hónapokig rajta a pesti képviselők, Rajner Pál belügyminiszter ugyanis addigra beterveztette a kormánynak a köztörvényhatóságok általános rendezéséről szóló, 1870. április 27-én kelt törvényjavaslatát, ami egészen új alapokra kívánta helyezni a helyhatósági választójogot is. Ez az új alap pedig a legnagyobb adófizetők külön politikai jogokhoz juttatásának, közkeletű nevén a virilizmusnak a jogszabályba emelése lett.

A virilizmus bevezetése ugyan demokratikus deficitet okozott, de a történészek számára a virilisek kilététek megállapítása egy új, remekül hasznosítható forrás megjelenését is jelentette. A virilisek kutatása a magyar történetírásban elsősorban társadalomtörténeti ihletettséggel volt, a leginkább Vörös Károly programadó budapesti kutatásai nyomán felvirágzott irányzat a helyi városi elitnek teljes, strukturális rekonstrukciójára tett kísérletet a fennmaradt virilisjegyzékek alapján.²² Ilyen vizsgálatok történtek Hódmezővásárhely (Gyáni Gábor),²³ Pécs (Bérdi György),²⁴ Miskolc (Tóvári Judit),²⁵ Győr (Szakál Gyula),²⁶ Szekszárd (Csekő Ernő),²⁷ Szeged (Varga Norbert)²⁸ legnagyobb adófizetőivel kapcsolatban is. Újabban a virilis és választott törvényhatósági bizottsági tagok számos más forráscsoport bevonásával történő együttes vizsgálatára akadt több figyelemre méltó példa Takács Tibor (Nyíregyháza),²⁹ Horváth J. András (Budapest)³⁰ és Berecz Anita (Eger)³¹ kutatásai révén. Az utóbbi típusú kutatások megélénkítése annak is köszönhető, hogy Takács Tibor, majd vele egyetértve Cieger András felhívta a figyelmet arra a problémára, hogy elitkutatások címén a közelmúltig leginkább csupán a gazdasági (és részben a kulturális) elitet vizsgáló munkák születtek korábban, ezek is szinte kizárólag azon virilisjegyzékek alapján, amelyek összeállításával kapcsolatban amúgy számos forráskritikai probléma vetődött fel.³²

De hogyan is nézett ki a virilizmus intézményének beemelése Rajner Pál törvényjavaslatába? A tervezet 20. §-a szerint a törvényhatósági „bizottság áll fele részben a legtöbb egyenes államadót fizető honpolgárokból, hason fele

részben pedig a választó közönség választottaiból”, azzal a megkötéssel, hogy az értelmiségiek egyenes államadója kétszeresen számít (23. §).³⁴ Emellett a korábbi, szűkebb választójog helyett az országgyűlési választójoghoz kötötte a helyhatósági választójogot is, a választathatóság köre viszont éppen, hogy szűkült: a szabad királyi városokban az írni-olvasni tudó választók passzív választójogát tartalmazta a törvényjavaslat (27. §).³⁵

Visszatérve a virilizmus kérdéséhez, a törvényjavaslat indoklása a következőképpen érvelt: aki sokat tesz hozzá az adott törvényhatóság költségvetéséhez, annak a beleszólása az ügyekbe ne a választási esélyektől függjön. Arra is hivatkozott az indoklás, hogy a legvagyonosabbak tudják leginkább a képviselőtestületi tagsággal járó tette-mes költségeket kifizetni, így ők nem fognak távol maradni a testületi ülésektől. Emellett a legnagyobb adófizetők kooptálása a törvényhatósági bizottságokba arra is jó az előterjesztők szerint, hogy helyzetbe hozza az értelmiség vagyoni független tagjait, „a józan szabadság legtermészetesebb és legértékesebb képviselőit”.³⁶

A törvényjavaslat hatalmas felháborodást keltett. Megyék és városok egész sora követelte a törvényjavaslat tárgyalásának elhalasztását, köztük Buda és Pest is. A tervezetet az országgyűlési ellenzék is egyöntetűen elutasította, egy-

részt arra hivatkozva, hogy a virilizmus intézménye elmentmond a népképviselő elvének, másrészt amiatt, mert álláspontjuk szerint nem lehet a megyéket és a városokat egyformán kezelni. 1870. június 2-án született meg a pesti közgyűlés Gerlóczy Károly vezette eseti bizottságának véleménye a benyújtott törvénytervezetről. Ez a választójoggal kapcsolatban érdemi észrevételt nem tett, de azt nehezményezte, hogy a fővárosok, de még általában a szabad királyi városok sem kerülnének speciális szabályozás alá. Érdekes módon ez a vélemény nem utasította el eleve a virilizmus intézményének bevezetését, sőt a vármegyei törvényhatóságok területén még üdvösnak is minősítette a változást, mivel ott a nagybirtokosok az értelmiségiek, és ezzel az értelmiség helyzete erősödik. A nagyvárosokban viszont a bizottság véleménye szerint az értelmiség nem csak vagyonos lehet, és így a javaslat „az értelmiség rovására a hullámzó természetű városi vagyon tulajdonosának érdem nélkül előjogot biztosít”, ráadásul a nagyvárosok demokratikus viszonyaiba egy, az értelmiséghez képest a közügyek iránt sokkal közönyösebb „pénzszákkal” címzett kaszt illesztetnék be, ez a kívülre állóknak szakadatlan

Rajner Pál belügyminiszter (1823–1879)³³

ellenszenvével és gyűlöletével találkozni, mely állapot miatt legjobban a közügy szenvedne”.³⁷ A részletes eseti bizottsági véleményt megküldve a pesti közgyűlés végül feliratában továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy Pest igazgatásáról külön törvény szülessen.³⁸

1870. június 23-ára készült el a budai közgyűlés Áldásy Antal vezette eseti bizottságának értékelése a benyújtott törvénytervezetről – lényegében ezt az érvrendszert nyújtotta be még aznap a város közgyűlése képviselőházi feliratában. A budaiak is szóvá tették, hogy a szabad királyi városok és a megyék helyzete egyetlen törvényjavaslatban nem rendezhető. Pesttel ellentétben azonban a budai vélemény a virilizmus bevezetését általános és elvi okokból bírálta, az 1848-ban kiterjesztett választójog szűkítéseként értelmezte, és azt a gyakorlati érvet is szembeszegezte a törvényjavaslattal, hogy a virilizmus bevezetése után megtorlásképpen nem fogják megszavazni választott közgyűlési tagoknak a vagyonosokat és az értelmiségieket, ez pedig ochlokráciához, azaz póruralomhoz fog vezetni. Azt a javaslatot tették meg tehát, hogy az egész képviselő-testület választott legyen, de a választójogot meghatározott mértékű államadó-fizetéshez, a választhatóságot pedig írni-olvasni tudáshoz kelljen kötni.³⁹

Ezután megkezdődött a Rajner Pál belügyminiszter által benyújtott törvényjavaslat képviselőházi vitája. Június 25-én Tisza Kálmán és képviselőtársai nyújtották be a Balközép határozati javaslatát a törvényjavaslat kapcsán, amelyben azt fejtették, hogy a virilizmus a vagyonnak ad az államszervezet keretébe sehogy sem illő előjogot.⁴⁰ Június 27-én László Imre és társai nyújtották be határozati javaslatukat, amely a Szélsőbal elutasító álláspontját foglalta össze. Eszerint a legnagyobb adófizetőként közgyűlésbe kerülők olyanok, akiknek senki megbízást nem adott, senkit sem képviselnek, ha csak nem – jó vagy rossz úton szerzett – vagyonukat, politikai eljárásukért senkinek sem felelősek, esetükben tehát tulajdonképpen egy új vagyoni kasztról van szó.⁴¹ Az 1870. június 30-án megkezdődött általános vitában a Szélsőbal további szempontokat is megfogalmazott bírálatában, Irányi Dániel az általános és titkos választójogért szállt síkra, illetve jelezte, hogy a tervezett szabályozás a nemzetiségek szempontjából hátrányos lehet, továbbá nem mulasztotta el egyes szabad királyi városok, így Buda és Pest elutasító álláspontjára sem felhívni a figyelmet.⁴² Henszlmann Imre pedig úgy vélte, az állam nem részvénytársaság, ahol, aki több adót tesz bele, több jogot kap.⁴³ A Deák-párti felszólalások természetesen védtek

a törvényjavaslatot. A viták ellenére az 1870. augusztus 1-jén szentesített végleges szabályozás lényegében Rajner Pál eredeti javaslata maradt, a virilizmus bevezetésével együtt, a passzív választójog viszont éppen, hogy szigorúbbá vált. A végleges törvénytörvény ugyanis kimondta, hogy sehol sem lehet bizottsági tag, aki írni-olvasni nem tud, emellett az sem, aki a törvényhatóság területén legalább két év óta nem birtokol, vagy nem lakik ott és adót nem fizet, illetve aki a törvényhatóság közjavaldalmait haszonbérli, vagy a törvényhatósággal más számadási viszonyban áll.⁴⁴ Ráadásul az 1871-ben elfogadott községi törvény a községekben is – ideértve a rendezett tanácsú városokat is – bevezette a virilizmust – igaz, a községi választójog sokkal tágabb maradt.⁴⁵

3. A fővárosi törvény és előzményei

Az egyesülő fővárosok esetében a készülő fővárosi törvény lehetőséget nyújtott a képviselő-testület összetételének és megválasztásának eltérő szabályozására. Ezt elősegítette, hogy az 1870. évi XLII. törvénycikk is kimondta, hogy Buda és Pest városok beligazgatási szervezéséről külön törvény rendelkezék Wahrmann Mór és Házmán Ferenc pesti, illetve budai országgyűlési képviselők 1870. július 16-ai indítványának elfogadásával.⁴⁶ (Az eredeti törvényjavaslatban ugyanis a fővárosok még nem szerepeltek kivételként.) Ezt követően Tóth Vilmos belügyminiszter 1871. november 9-én nyújtotta be a főváros helyzetét rendezni kívánó törvényjavaslatot.

A törvény előkészítése céljából Tóth Vilmos már 1871. március 9-re egy ankétot hívott össze, amelyre tekintélyes budai és pesti városatyákat, nevesül Andorffy Károlyt, Busbach Pétert, Csengery Antalt, Fuchs Rudolft, Gamperl Alajost, Gerlőczy Károlyt, Havas Ignácot, Havas Sándort, Házmán Ferencet, Királyi Pált, Manó Istvánt, Országh Sándort, Ráth Pétert, Ribáry Józsefet, Steiger Gyulát, Szentkirályi Mórt, Széher Mihályt, Tava-

Tóth Vilmos belügyminiszter (1832–1898)⁴⁷

szzy Endrét, Ullmann Károlyt, Wahrmann Mórt és Vecsey Sándort hívta meg.⁴⁸ Az első ülést március 15-én tartották meg, majd további ülésekre, illetve albizottságok létrejöttére is sor került.⁴⁹ Az illetékes albizottság igen támogatóan állt a két főváros mindazon férfilakosa, ki 5 év óta az országban lakik s más államnak nem alattvalója, sem atyái, sem gyámai, sem gazdai hatalom alatt nem áll és ki saját vagyona és keresete után

Buda-Pesten legalább 15 fnyi egyenes állami adót fizet, ha a) 20 éves korát már meghaladta és az illető városban legalább 2 év óta állandó telepedést föltételező önálló foglalkozással bír, s b) ha írni és olvasni tud.” A passzív választójogot pedig minden 24. évét betöltött választó megkapta volna.⁵⁰

A virilizmus fővárosi bevezetésének kérdése azonban továbbra is nyitva maradt. Az ankét harmadik, 1871. április 28-i ülésén a hozzászólók (Széher Mihály, Vecsey Sándor, Tavaszgy Endre, Steiger Gyula, Wahrmann Mór, Házmán Ferenc, Szentkirályi Mór) mind elismerték, hogy a virilizmus bevezetése a többi törvényhatóságban és községben a közigazgatás tekintetében előnyös lesz, de többségük egyúttal jelezte, hogy ebből a szempontból a fővárosban kivételes viszonyok uralkodnak, melyek a virilis szavazatok behozatalát nem teszik ajánlatossá. Többen módosításokat is javasoltak a virilisták meghatározása terén, illetve ha a kormány a fővárosra nézve a virilis szavazatok elvét elejtené, arra az esetre egyhangúlag a cenzus felemelése mellett foglaltak állást.⁵¹

A végül benyújtott törvényjavaslat szerint a 400 fős törvényhatósági bizottság felét választókerületenként a legtöbb egyenes államadót fizetők választották volna maguk közül. A bizottság másik felét pedig választókerületenként azok az országgyűlési képviselőválasztásra jogosultak választották volna, akik öt éve az országban és legalább két éve a fővárosban laknak, más államnak nem alattvalói és írni-olvasni tudnak, kivéve a katonákat és honvédeket, a vizsgálati fogságban és börtönben lévőket, a csőd alatt állókat, továbbá nem mondta ki, hogy a szavazás titkos lenne. Passzív választójogot minden aktív választónak javasolt, kivéve azokat, akik a főváros javadalmait hasznóbérlik vagy a fővárossal számadási viszonyban állnak.⁵²

Pest város felirata a törvényjavaslat kapcsán a virilizmus bevezetését károsnak tartotta, ellenérveik szerint a virilizmus a hullámozó természetű vagyon koronkénti tulajdonosainak a középosztályban található értelmiség rovására előjogokat biztosít; mivel a főváros „demokratikus” államrendjétől idegen, éppen ezért a virilizmus intézménye ellenszenvvel fog találkozni; a kerületenkénti választás miatt pedig nem a város ténylegesen legvagyonosabb elemei fognak bekerülni a közgyűlésbe.⁵³ A budai közgyűlés által a törvényjavaslatot megvizsgáló különbizottság (tagjai: Alkér Gusztáv, Andaházy László, Pleskott Henrik és Balásy Antal) hasonló következtetésre jutott: ez utóbbi érvet szintén támogatta, és a virilis rendszer teljes mellőzését kérte, valamint javasolta a választások titkosítását.⁵⁴

A Jókai Mór elnökölte pesti szabadelvű ellenzék is a virilizmus intézményének mellőzése és nagyon tág helyhatósági választójog mellett állt ki (betöltött 20. életév, legalább egy év helyben lakás és írni-olvasni tudás lett volna az összes kritérium).⁵⁵ 1872. április 2-án az osztályok előadóból alakult központi bizottság azt javasolta, hogy a virilisek listája legalább hatszorosa legyen a megválasztandó 200 virilis közgyűlési tagnak, és azt is, hogy a viriliseknek ne legyen közvetlen választójoga.⁵⁶ De az 1872-es év legnagyobb részében a fővárosok polgárságát az foglalkoztatta leginkább, hogy a fővárosi törvény vitája

az 1869–1872-es országgyűlési ciklusban már nem kezdődött meg, hanem csak az 1872-ben felállt új országgyűlés tárgyalta meg a javaslatot.

Az eltelt egy év és számtalan észrevétel után némiképp módosult törvényjavaslat a helyhatósági választások terén csak annyi változást tartalmazott a korábbi változathoz képest, hogy a legtöbb adót fizetők együtt, a többieknek pedig kerületenként elkülönítve szavazásáról rendelkezett. A másik eltérés pedig az volt, hogy az új szöveg már explicit módon nyílt szavazásról beszélt.⁵⁷

A törvényjavaslat vitája végül 1872. november 26-án kezdődött meg a képviselőházban.⁵⁸ Itt kormánypártiak és ellenzékiek egyaránt újra bírálták a virilizmus intézményét, a fővárosban ekkor országgyűlési vagy fővárosi (azaz budai vagy pesti) képviselők közül így tett Molnár György (Balközép), Radocza János (Deák-párt), Horn Ede (Balközép), Steiger Gyula (Deák-párt), Hoffmann Pál (Deák-párt), Irányi Dániel (Szélsőbal), Mátyus Arisztid (Balközép), valamint Jókai Mór (Balközép). Molnár György szerint a régi nemesség vezette be megyei pozíciói védelmében a virilizmust, de érthetetlennek tartotta, hogy ezt miért vezették be a városokban is.⁵⁹ Horn Ede észrevetelte a virilizmus bevezetésének puhulását: míg az első javaslat még a nyers virilizmust, a 200 legnagyobb adófizető kooptálását indítványozta, addig a második javaslat szerint a legnagyobb adófizetők maguk közül választották volna a közgyűlés egyik felét, a módosító indítvány szerint viszont már az 1200 legnagyobb adófizető közül a választók választanák meg a közgyűlés virilis felét.⁶⁰ Steiger Gyula amellet érvelt, hogy a fővárosban a vagyonok hullámozása miatt nem stabilitást, és így nem nemzeti elemet jelentenek a legnagyobb adófizetők,⁶¹ Mátyus Arisztid szerint pedig a kozmopolita, a magyar kultúrához nem kötődő bizottsági tagokat eredményezne a virilizmus bevezetése a fővárosban.⁶² Csak Irányi Dániel javasolta még mindig a titkos szavazás bevezetését, és persze továbbra is ellenezte a virilizmust.⁶³ A virilizmus fővárosi bevezetése ellen a vitában érvelő kormánypártiak egyébként mind a fővárosi politikai élet „erős emberei”, Max Weber-i értelemben vett honoráciorok voltak.⁶⁴ A virilizmus elfogadása mellett érvelt viszont egy ilyen honorácior, a Deák-párti Házmán Ferenc budai polgármester.⁶⁵ A kormánypárti Radocza János olyan módosító indítványt is előterjesztett, amely szerint mind a 400 törvényhatósági bizottsági tagot közvetlenül választották volna a választók,⁶⁶ míg a Balközépből Podmaniczky Frigyes és Schwarz Gyula közben azt az alternatív javaslatot fogalmazta meg, hogy a megválasztott 350 képviselő kooptáljon még 50 értelmiségit a közgyűlésbe.⁶⁷

A vita ellenére a virilizmus bevezetését a képviselőházi többség ezután név szerinti szavazáson megszavazta, de nem az eredeti miniszteriális javaslat formájában, hanem az országgyűlés központi bizottsága javaslata nyomán – a teljes választópolgárság jogává tette az 1200 legnagyobb fővárosi adófizető közül a 200 nem közvetlenül választott törvényhatósági bizottsági tag megválasztását.⁶⁸ Az értelmiség adója pedig itt is kétszeresen számított. Az országgyűlési választójog újraszabályozására, amely tovább, egyúttal a helyhatósági választójogot is érintő kor-

látozásokat vezetett be, pedig már csak a főváros egyesítése után, 1874-ben került sor, így erre itt és most így már nem térek ki részletesebben.⁶⁹

4. Összegzés

A kiegyezést követő évek törvényhozási dömpingje kapcsán megfigyelhető, hogy amellett, hogy a jogszabályok módosításával szűkült a választójog, a virilizmus bevezetésével a népképviselési elv is sérült. A korabeli diskurzus alátámasztja, hogy ez az új elem – akárcsak a census és a nyílt szavazás fenntartása, illetve kiterjesztése – valóban csak hatalomtechnikai eszköz volt az éppen hatalmon levők kezében. Az egykorú indoklás elsősorban az értelmiség helyzetbe hozásáról szólt, de ezt már a korabeli ellenzők is cáfolták. A törvényhatósági törvény vitájakor

a városok és megyék is ellenezték a virilizmus bevezetését, akárcsak az ellenzék nagy része, az ellenállás dacára az mégis megvalósult. Buda és Pest esetében valamivel sikeresebb volt az érdekérvényesítés, hiszen külön szabályozás készült rájuk, a fővárosok nem lettek alanyai a törvényhatósági törvénynek, és végül a virilizmus szabályozása is felpuhult, hiszen itt is megjelentek a választás elemei. Az 1200 legnagyobb adófizető közüli kerületenkénti választással, de fővárosi szintű összesítéssel a kerületek közti aránytalanságokat is sikerült orvosolni.⁷⁰ A fővárosi érdekérvényesítés azonban csak korlátozott lehetett: nem sikerült a fővárosban sem kiiktatni a virilizmus intézményét. A korabeli vitákból az is kiderült, hogy a választójog bővítése, illetve a többi törvényhatóságban bevezetett virilizmus bírálata igazán a fővárosi polgárságnak sem volt fontos, inkább csak az ellenzéknek, különösen annak szélsőbal szárnyának.

GERHARD, PÉTER

Wahlrechtliche Fragen in der Hauptstadt zur Zeit der Vereinigung von Budapest

(Zusammenfassung)

Während im Jahr 1848, bei der Entstehung des modernen politischen und Wahlsystems, noch die Wahlrechtsschwelle und die Bewahrung des Wahlrechts der zuvor privilegierten Stände im Mittelpunkt der ungarischen Debatten standen, konzentrierten sich die Diskussionen nach dem Ausgleich von 1867 und der Wiederherstellung des Parlamentarismus bereits auf ein neues, das allgemeine Wahlrecht einschränkendes System: die persönliche politische Vertretung der größten Steuerzahler, also die Einführung des Virilismus. Obwohl die Bürger der ungarischen Hauptstädte Ofen und Pest das Prinzip des Virilismus ablehnten und eine breitere Volksvertretung anstrebten – wie auch das Gesetzesentwurf von Károly Gerlőczy aus

dem Jahr 1869 bezeugt –, konnten sie letztlich nur erreichen, dass der Virilismus in einer abgeschwächten Form in Budapest eingeführt wurde. Die Analyse der damaligen Diskurse bestätigt, dass dieses neue Element – ebenso wie die Beibehaltung der Wahlrechtsschwelle und der offenen Abstimmung – tatsächlich nur ein machttechnisches Instrument in den Händen der jeweils Herrschenden war. Aus den damaligen Debatten ging auch hervor, dass die Erweiterung des Wahlrechts und die Kritik am in anderen Selbstverwaltungseinheiten eingeführten Virilismus für die bürgerlichen Schichten der Hauptstadt selbst nicht wirklich wichtig waren, sondern eher für die parlamentarische Opposition, besonders deren radikale linke Flügel.

GERHARD, PÉTER

Dilemmas Concerning Voting Rights in the Capital at the Time of Budapest's Unification

(Abstract)

While in 1848, when the modern political and electoral system was established, the focus of Hungarian debates was still on the electoral threshold and the preservation of the voting rights of the previously privileged classes, after the Compromise of 1867 and the restoration of parliamentarism, discussions already centered on a new system that restricted universal suffrage: the personal political representation of the largest taxpayers, i.e., the introduction of virilism. Although the citizens of the Hungarian capitals of Buda and Pest rejected the principle of virilism and sought broader representation of the people – as

evidenced by Károly Gerlőczy's draft law of 1869 – they were ultimately only able to achieve the introduction of virilism in a weakened form in Budapest. Analysis of the discourse at the time confirms that this new element – like the retention of the voting threshold and open voting – was in fact merely a power tool in the hands of those in power. The debates at the time also showed that the extension of suffrage and criticism of the virilism introduced in other self-governing units were not really important to the bourgeois classes of the capital itself, but rather to the parliamentary opposition, especially its radical left wing.

Jegyzetek

- ¹ BÉRENGER, Jean – KECSKEMÉTI Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest, 2008. Napvilág, 280–281. p.
- ² 1848. évi V. törvénycikk az országgyűlési követeknek népképviselői alapján választásáról.
- ³ 1848. évi XXIII. törvénycikk a szabad királyi városokról.
- ⁴ 1848. évi V. tc. 1–2. §.
- ⁵ *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár; Magyar- és Csehországok e néven Ötödik Apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei Sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek irományai*. 56. ülés, 1848. április 3. Pozsony, 1848. Országgyűlési Irományok Kiadóhivatala, 153. p.
- ⁶ 1848. évi V. tc. 2. §.
- ⁷ *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár; Magyar- és Csehországok e néven Ötödik Apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei Sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek irományai*. 49. ülés, 1848. március 26. Pozsony, 1848. Országgyűlési Irományok Kiadóhivatala, 113. p.
- ⁸ 1848. évi V. tc. 3. §; 1848. évi XXIII. tc. 20. §.
- ⁹ HU BFL IV.1202.a Pest város tanácsulési jegyzőkönyvei, 367. k. 1848. május 20. 529. p.
- ¹⁰ 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében.
- ¹¹ 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről.
- ¹² 1868. december 9. Pestvárosi közgyűlési határozat a fővárosok egyesítésének tárgyalása ügyében. In GÁRDONYI Albert (szerk.): *A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. A negyvenedik évforduló alkalmából kiadja Budapest Székesfőváros közönsége*. Budapest, 1913. Székesfővárosi Házinyomda, 6. p.
- ¹³ Vörös Károly: Pest-Budától Budapestig 1849–1873. In Vörös Károly (szerk.): *Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó, 261. p.
- ¹⁴ HU BFL IV.1303.f XI-65/1868 1869. október 31. 390–411. p.; 1869. október 31. Gerlóczy Károly tanácsnok törvénytervezete Pestváros hatósági szervezetének újjáalakítása tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 28–29. p.
- ¹⁵ 1870. január 5. Seregi Józsa képviselő indítványa a tisztújítás tárgyában; 1870. január 5. A pestvárosi közgyűlés határozata a tisztújítás tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 47–48. p. Gerlóczy javaslatáról részletesebben l. JAKAB Réka: Pest és a városegysítés. *Budapesti Levéltári Mozaikok*, 2022. 15. sz. 3–4. p. DOI: <https://doi.org/10.56045/BLM.2022.15>.
- ¹⁶ 1870. január 12. A pestvárosi törvényhatóság felirata az országgyűléshez a törvényhatósági szervezet reformja tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 49–51. p.
- ¹⁷ Kép forrása: Pollák Zsigmond metszete Goszleth István fényképe nyomán. *Vasárnapi Ujság*, 1886. (szeptember 12.) 37. sz. 1. p.
- ¹⁸ Vörös 1978. 262. p.
- ¹⁹ 1870. február 14. Az Egyenlőségi Kör észrevételei azon törvényjavaslatra, melyet Pestvárosa közgyűlése által kiküldött bizottmány ezen városi törvényhatóság rendezéséről bemutatott. In GÁRDONYI 1913. 66. p.
- ²⁰ 1870. február 16/17–március 16/17. Közgyűlési határozatok a Pestváros hatósági szervezéséről készített törvényjavaslat tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 71. p.
- ²¹ 1870. március 17. A pestvárosi közgyűlés előterjesztése a belügyminiszterhez a pestvárosi törvényhatóság újjászervezéséről készített törvényjavaslat tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 77–78. p.
- ²² Legelősőr l. Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) In TÁRJÁNYI Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17. Budapest, 1966. Budapest Történeti Múzeum, 145–194. p.; majd l. Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) In TÁRJÁNYI Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 18. Budapest, 1971. Budapest Történeti Múzeum, 249–308. p.; Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1888-ban (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában III.) In TÁRJÁNYI Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 19. Budapest, 1972. Budapesti Történeti Múzeum, 359–392. p. Budapest várostörténeti monográfiái XXVIII. Vörös Károly három tanulmánya Budapest legnagyobb adófizetőiről végül rövidítve, kötet formájában is megjelent. L. Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó.
- ²³ GYÁNI Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). *Történelmi Szemle*, 1977. 3–4. sz. 626–640. p.
- ²⁴ BÉRDI György: Pécs legnagyobb adófizetői 1887–1901. In UHERKOVICH Ákos (szerk.): *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20–21. (1975–1976)*. Pécs, 1977. Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 113–125. p.
- ²⁵ TÓVÁRI Judit: *Az elit Miskolc város társadalmában 1872–1917*. (A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének közleményei) Nyíregyháza, 1997. Stúdium Kiadó.
- ²⁶ SZAKÁL Gyula: *Vállalkozó győri polgárok. 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás*. (A múlt ösvényén) Budapest, 2002. L'Harmattan.
- ²⁷ CSEKŐ Ernő: A szekszárdi virilizmus összetétele 1872–1918 között. In TÓTH G. Péter (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Struktur und Stadtbild. Bürgerliche Gesellschaft in Transdanubien zur Zeit des Dualismus*. Veszprém, 2002. Laczkó Dezső Múzeum, 149–162. p.
- ²⁸ VARGA Norbert: A virilizmus bevezetése és a cégek virilis jogának megítélése Szegeden. *Jogtörténeti Szemle*, 2011. 1. sz. 43–47. p.
- ²⁹ TAKÁCS Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a XX. század első felében*. (A múlt ösvényén) Budapest, 2008. L'Harmattan.
- ³⁰ HORVÁTH J. András: *A megigényelt világáros. Budapest hatósága és lakossága a városegysítés éveiben*. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 2.) Budapest, 2010. Budapest Főváros Levéltára.
- ³¹ BERECS Anita: *Földesúri jobbágyság – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben*. (Társadalomtörténeti Monográfiák 14.) Budapest, 2023. Korall Társadalomtörténeti Egyesület.
- ³² TAKÁCS 2008. 27–45. p.; CIEGER András: A 19. századi politika társadalomtörténetének hazai kutatása – ahogy én látom. *Aetas*, 2009. 3. sz. 138–146. p. A virilizmus fogalmi meghatározását és a hazai virilizmuskutatás áttekintését l. HALMOS Károly: Besitzbürgertum Magyarországon. (A virilizmus). In KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskolázottak Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006. Századvég, 161–194. p.; KÖVÉR György: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas*, 2009. 3. sz. 148–152. p.
- ³³ Kép forrása: Rusz Károly metszete. *Vasárnapi Ujság*, 1869. (október 31.) 44. sz. 1. p.
- ³⁴ 456. sz. Törvényjavaslat a köztörvényhatóságok rendezéséről. Buda, 1870. április 27. Rajner Pál belügyminiszter. *Képviselőházi irományok*. 1869. V. k. 38. p.
- ³⁵ Uo. 39. p.
- ³⁶ 456. sz. Indokolása a köztörvényhatóságok, és a községek rendezéséről szóló törvényjavaslatokhoz. 1870. május 10. Rajner Pál belügyminiszter. *Képviselőházi irományok*. 1869. V. k. 190. p.
- ³⁷ 1870. június 2. Bizottmányi vélemény a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 85. p.
- ³⁸ 1870. június 8. Pestváros törvényhatóságának felirata a képviselőházhoz, melyben Pestváros törvényhatósága számára külön törvényt sürget. In GÁRDONYI 1913. 95–98. p.
- ³⁹ 1870. június 23. Bizottsági jelentés a budavárosi közgyűléshez a törvényhatóságok rendezésére vonatkozó törvényjavaslat tárgyában. In

- GÁRDONYI 1913. 98–102. p.; 1870. június 23. Budaváros közgyűlésének kérvénye a képviselőházhoz a törvényhatóságok rendezéséről alkotott törvényjavaslat módosítása tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 102–105. p.
- ⁴⁰ 576. sz. Határozati javaslat a köztörvényhatóságok rendezése tárgyában. Tisza Kálmán képviselő és társai. 1870. június 25. *Képviselőházi irományok*. 1869. VI. k. 187–193. p.
- ⁴¹ 580. sz. Határozati javaslat a köztörvényhatóságok és községek rendezéséről beadott ministeri törvényjavaslatok ellenében. László Imre képviselő és társai. 1870. június 27. *Képviselőházi irományok*. 1869. VI. k. 195–196. p.
- ⁴² 198. országos ülés. 1870. július 1. *Képviselőházi napló*. 1869. IX. k. 71–73. p.
- ⁴³ 199. országos ülés. 1870. július 2. *Képviselőházi napló*. 1869. IX. k. 81. p.
- ⁴⁴ 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. 20. §.
- ⁴⁵ 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről.
- ⁴⁶ 1870. évi XLII. tc. 1. §. Az indítvány, a vita és a szavazás a képviselőházban: *Képviselőházi napló*. 1869. X. k. 1870. július 16. 79–100. p.; 1870. július 18. 102–127. p.
- ⁴⁷ Kép forrása: Ruzs Károly metszete. *Vasárnapi Ujság*, 1866. (december 9.) 49. sz. 1. p.
- ⁴⁸ 1871. március 9. Tóth Vilmos belügyminiszter meghívója a főváros egyesítése tárgyában tartandó szaktanácskozmányra. In GÁRDONYI 1913. 119–120. p.; *Pesti Napló*, 1871. (március 11. Esti kiadás) 58. sz. 1. p. Gárdonyi Albert Steiner Gyulát említ, de a *Pesti Napló* még helyesen, Steiger Gyulát említ.
- ⁴⁹ Az ankétról és utóéletéről I. még BUZINKAY Géza: Sajtóviták az egyesítésről. In GYÁNI Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 1998. Városháza, 67. p.; GÁRDONYI 1913. XIV.; VÖRÖS Károly: *Egy világváros születése*. Budapest, 1973. Kossuth, 90–95. p.; VÖRÖS 1978. 311. p. Vörös Károly és Buzinkay Géza egyébként pontatlanul adja meg az első, március 15-i ülés időpontját.
- ⁵⁰ 1871. április 15. A belügyminisztériumi szaktanácskozmány albizottsági javaslata Buda-Pest törvényhatósági rendezése tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 123–124. p.; *Pesti Napló*, 1871. (április 15. Reggeli kiadás) 87. sz. 1. p.
- ⁵¹ 1871. április 25–28. Jelentések a fővárosi enquete tárgyalásairól. In GÁRDONYI 1913. 132. p.; *Pesti Napló*, 1871. (április 29. Reggeli kiadás) 99. sz. 1. p.
- ⁵² 1114. sz. Törvényjavaslat Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezéséről. Tóth Vilmos belügyminiszter. 1871. november 9. *Képviselőházi irományok*. 1869. XI. k. 156–157. p.
- ⁵³ BFL IV.1303.f XI-65/1868 599–610. p.; 1871. november 25. Pestváros törvényhatóságának felirata az országgyűléshez a fővárosok egyesítésére vonatkozó törvényjavaslat tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 188–189. p.; 1185. sz. Magyarország mélyen tisztelt törvényhozó testületéhez, tiszteletteljes felirata és kérelme, szabad királyi Pest város köztörvényhatóságának, Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezése tárgyában a magyar királyi kormány által készített és az országgyűléshez benyújtott törvényjavaslatra. 1871. november 25. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 266–267. p. Pest város közgyűlése kétezer pesti polgár közös kérvényének felterjesztésével ismételtlen bírálta a virilizmus bevezetését. L. 1872. január. Pesti polgárok kérvénye a képviselőházhoz a fővárosi törvényjavaslat módosítása tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 222. p.; 1335. sz. Pest sz. kir. főváros számos, 2000 aláírással ellátott polgárai kérvénye, Buda-pest fővárosok egyesítése tárgyában. Szentkirályi Mór és a többi 2000 aláírás. 1872. január 23. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 192. p.
- ⁵⁴ 1871. december 1. Bizottmányi előterjesztés a budavárosi közgyűléshez az egyesítés tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 196. p.
- ⁵⁵ 1872. január 23. A pesti szabadelvű ellenzék kérvénye a képviselőházhoz a fővárosi törvényjavaslat módosítása tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 219. p.; 1334. sz. Pest sz. kir. főváros szabadelvű ellenzéki pártjának kérvénye, Buda-Pest fővárosok egyesítése tárgyában. Jókai Mór és Törs Kálmán. 1872. január 23. *Képviselőházi irományok*. 1869. XIII. k. 190. p.
- ⁵⁶ 1872. április 2. Az osztályok előadóiból alakult központi bizottság jelentése Buda és Pest fő- és szabad királyi városok beligazgatási szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában. In GÁRDONYI 1913. 232. p.; 1435. sz. Az osztályok előadóiból alakult központi bizottság jelentése Buda és Pest fő és szabad királyi városok beligazgatási szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában. Széll Kálmán. 1872. április 2. *Képviselőházi irományok*. 1869. XV. k. 333. p.
- ⁵⁷ 107. sz. Törvényjavaslat Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről. Tóth Vilmos belügyminiszter. 1872. november. *Képviselőházi irományok*. 1872. II. k. 57–60. p.
- ⁵⁸ A törvényjavaslat képviselőházi vitáját részletesebben I. GERHARD Péter: Fővárosi érdekképviselet a korai dualizmus országgyűlésében. In H. NÉMETH István – DOBSZAY Tamás – SZIJÁRTÓ István – PAP József (szerk.): *Rendi országgyűlés, polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Budapest, 2020. Magyar Nemzeti Levéltár, 508–517. p.
- ⁵⁹ 41. országos ülés. 1872. november 27. *Képviselőházi napló*. 1872. II. k. 99–102. p.
- ⁶⁰ Uo. 105–106. p.
- ⁶¹ Uo. 108. p.
- ⁶² 42. országos ülés. 1872. november 28. *Képviselőházi napló*. 1872. II. k. 137. p.
- ⁶³ Uo. 120–121. p.
- ⁶⁴ WEBER, Max: *Állam, politika, tudomány. Tanulmányok*. Budapest, 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 414–415. p.; WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, 1987. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 293. p.
- ⁶⁵ 43. országos ülés. 1872. november 29. *Képviselőházi napló*. 1872. II. k. 144. p.
- ⁶⁶ 41. országos ülés. 1872. november 27. *Képviselőházi napló*. 1872. II. k. 103. p.
- ⁶⁷ Uo. 104. p.
- ⁶⁸ 1872. évi XXXVI. tc. 26. §.
- ⁶⁹ Az 1874. évi választójogi szabályozásról I. GERHARD Péter: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban*. Budapest, 2018. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 65–72. p.
- ⁷⁰ A választókerületi beosztás rendezésére is már csak a főváros egyesítése után került sor. Erre I. GERHARD 2018. 72–84. p.; GERHARD Péter: A közigazgatási és választókerületek kialakulása az egyesülő Budapesten. *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 2023. 17. sz. 35–56. p.

